

L'ESGLÉSIA ROMÀNICA DE SANT CRISTÒFOL D'ANYÓS
COMENTARIS SOBRE LA IMPORTANT TROBALLA DE LES
PINTURES DEL SEGLE XII PERDUDES I ESTUDI DE L'EDIFICI DEL
SEGLE XII FINS A L'ACTUALITAT.

Treball realitzat conjuntament per :

Joaquima Baldrich Llorc

Pilar Cortadella Lope

Montserrat Mata Valls

Dolors Moliné Raubert

Maria Creu Nadal Clua

Marta Samarra Bausili

Tutora :

Sra. Marta Crispí Cantón

Andorra la Vella, 16 de maig del 2024

Curs 2023-2024 del Campus de l'Experiència de la Universitat Internacional de Catalunya

Índex :

I- Característiques de l'Església de Sant Cristòfol d'Anyós.

- Descripció de l'edifici del segle XII
- Descripció de l'edifici del segle XVI
- Les campanes
- La llegenda de Sant Cristòfol

II- Història de les pintures retrobades de Sant Cristòfol

- Periple i descripció de les pintures romàniques del segle XII

III- Pintures murals i retaule que es troben actualment a Sant Cristòfol d'Anyós

- Pintures murals d'època gòtica i renaixentista
- Retaule major de Sant Cristòfol d'Anyós

IV- Altres obres conservades a l'església de Sant Cristòfol

V - Conclusió

Fotografia de l'església de Sant Cristòfol d'Anyós (autor Guillem d'Areny Plandolit 1925-1930) Arxiu Nacional d'Andorra

INTRODUCCIÓ

Després de conèixer la notícia de la troballa de les pintures perdudes de Sant Cristòfol pels historiadors Dra. Tarradelles i Dr. Mancho, el nostre primer objectiu al començar aquest treball era poder trobar un màxim de referències sobre aquestes pintures murals. Malauradament, encara no s'han fet públiques les conclusions i comentaris dels descobridors d'aquestes preuades obres del nostre patrimoni romànic. Malgrat tots els nostres esforços en la recerca d'informació als arxius i biblioteca nacionals, i a l'arxiu arxiprestal de la Seu d'Urgell, la documentació és pràcticament inexistente. Per aquest motiu hem complementat el nostre treball amb l'estudi de la història de l'església i les diverses modificacions executades durant els segles XII, XVI i fins l'actual.

Església de Sant Cristòfol d'Anyós

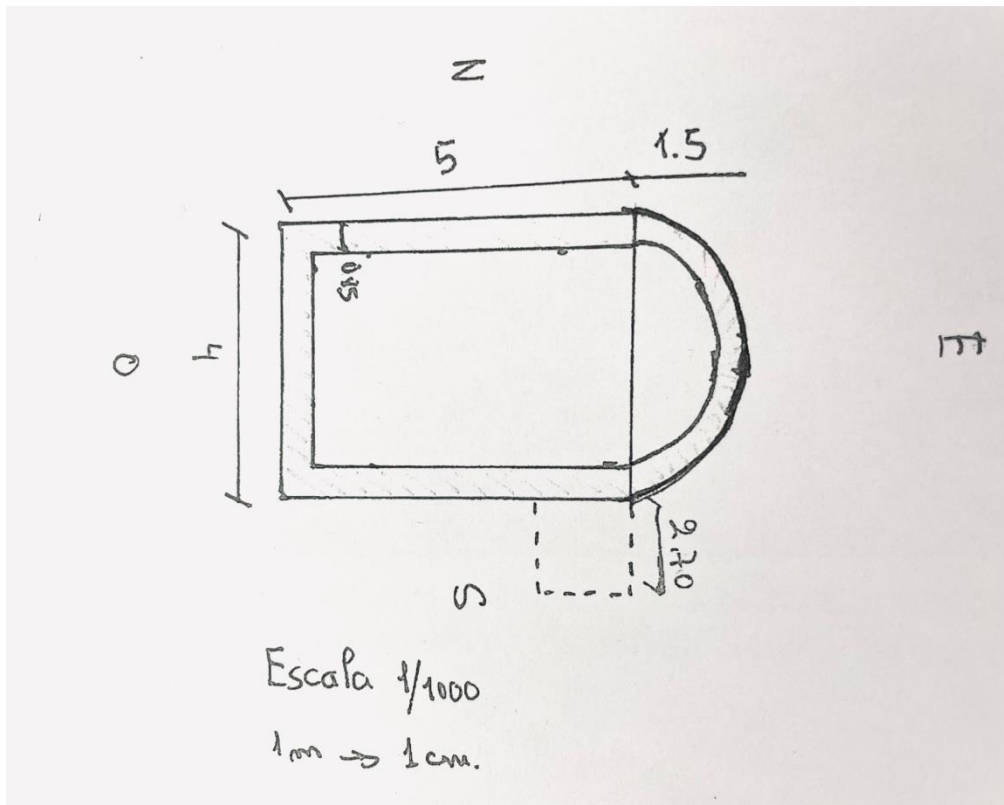
I – CARACTERÍSTIQUES DE L'ESGLÉSIA DE SANT CRISTÒFOL D'ANYÓS

• DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI DEL SEGLE XII

Sant Cristòfol d'Anyós és una església romànica situada en el nucli d'Anyós pertanyent a la parròquia de La Massana. Està situada a l'extrem de l'altiplà del poble a uns 1310 metres d'altitud, sobre un espadat que cau sobre la vall del Valira Nord.

L'església original era de dimensions exteriors molt reduïdes, amb una nau rectangular de 5 metres de llarg per uns quatre metres d'ample. Els murs molt sòlids tenen un gruix de 0.85 metres, la seva construcció data del segle XI.

No hem pogut trobar la data de consagració de l'església.

Plànol de l'església al segle XI

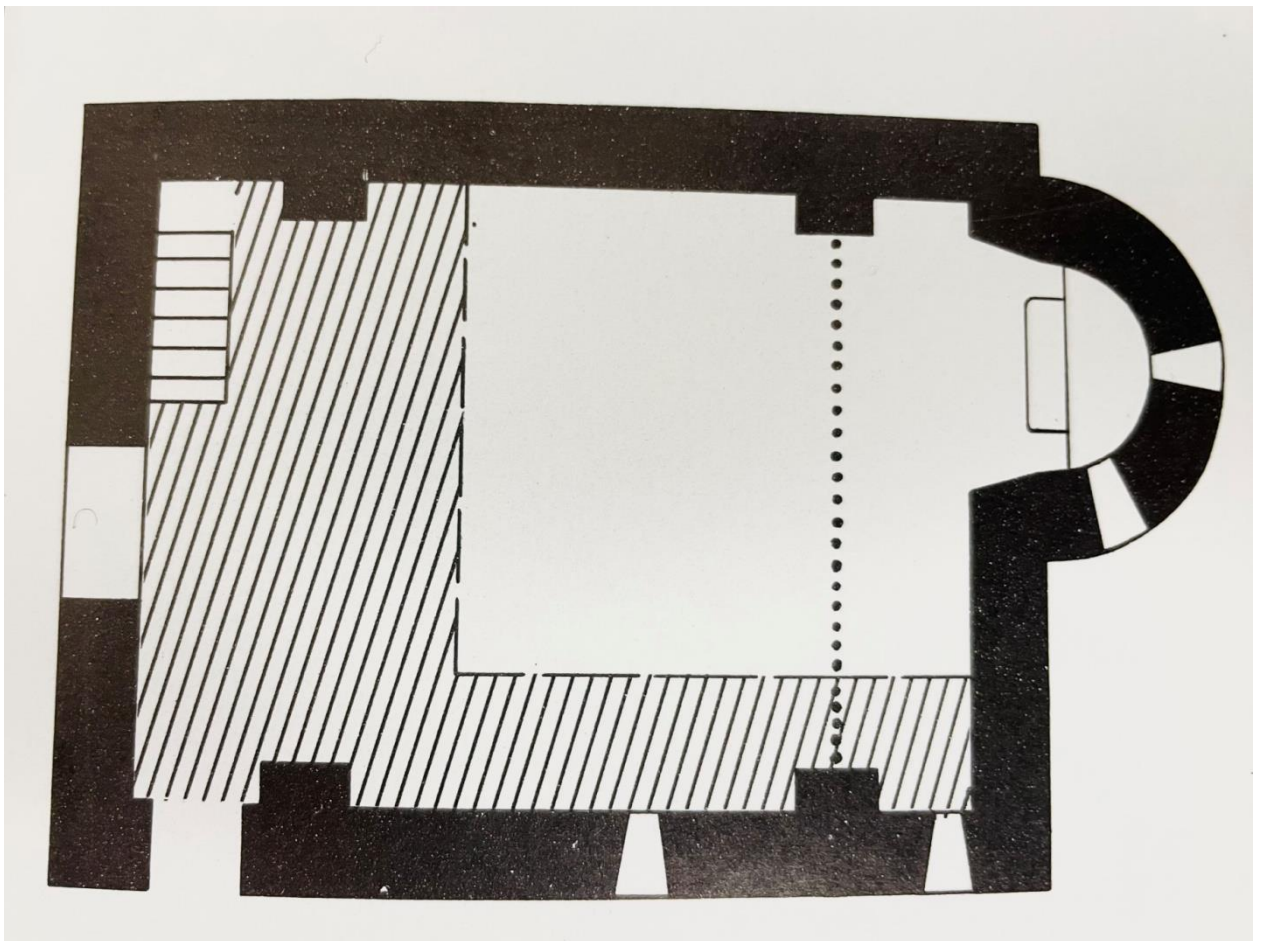
- **DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI DEL SEGLE XVI**

L'edifici d'avui en dia és molt diferent, doncs al segle XVI es va ampliar, allargant la nau i la seva alçada amb una nova coberta. Es van enderrocar els murs sud i oest, allargant i ampliant la nau de tal manera que avui exteriorment fa 7,70 metres d'ample per 9,30 metres de llarg. De l'obra d'època romànica es conserva l'absis i el mur nord. Es va aprofitar la part baixa del campanar de torre situat prop de l'absis per poder dur a terme aquesta ampliació. Un nou campanar petit de torre es va aixecar sobre el mur oest.

L'absis és semicircular, el radi exterior del qual fa 1,50 m aproximadament, es compona de blocs de pedra de mides regulars, escantonades a cops de martell, sense polir. És cobert per una volta de quart d'esfera.

El mur exterior de l'absis és llis, amb dues finestres de doble esqueixada cobertes amb un arc de mig punt fet amb dovelles de pedra tosca.

Les característiques tipològiques i tecnològiques de l'església de Sant Cristòfol són les habituals en l'arquitectura romànica que trobem a Andorra i la datació és imprecisa, tot i que alguns elements ens permeten de pensar que la seva construcció és situa als voltants del segle XI.

Plànol actual. Església de Sant Cristòfol d'Anyós. (1-Andorra. *Monuments i paisatges* d'Albert i Jacqueline Puigoriol - Editorial Banca Andorrana, tallers gràfics Soler, editat al 1967 - pag.55)

- **LES CAMPANES DE SANT CRISTÒFOL D'ANYÒS**

Sant Cristòfol té dues campanes de finals del segle XIX que actualment encara es fan servir i sonen molt bé.

La gran, (la de la dreta), és de foneria feta a Toulouse per “Fonderie Louison” el 1885, dedicada a la Verge Maria.

La petita, feta el 1810 per Anton Jacquetti, (nissaga italiana establerta a La Seu d’Urgell al segle XIV), feta a peu de torre i dedicada a Sant Cristòfol.(2)

2- Informació obtinguda gràcies al Sr. Robert Liziarte.

- **LA LLEGENDA DE SANT CRISTÒFOL**

Vista de l'interior de l'església de Sant Cristòfol d'Anyós. Autor Felix Peix 1979

St. Cristòfol va ser un Sant molt venerat durant l'Edat Mitjana a tota Europa. La seva història ens ha arribat com una llegenda on les distintes tradicions cristianes (catòlica i ortodoxa) estan en desacord. Es va considerar com un Sant auxiliador, protector contra la pesta bubònica.

La tradició catòlica el descriu com un home gegantí cananeu (2.30m) que va viure a principis del segle IV, no obstant el text més antic on se l'anomena és del segle. VII.

El seu nom era Reprobis, home molt fort i bo que volia servir al millor senyor però es va donar compte que el seu amo adorava al dimoni, la qual cosa li va produir molta confusió.

Un dia es va trobar amb un ermità que el va tranquil·litzar dels seus neguits dient-li que fes el bé i que la vida ja el conduiria a servir al millor senyor.

Li va indicar que a prop d'on es trobaven hi havia un riu on s'ofegava molta gent al creuar-lo. i li va dir: com ets molt alt els podràs ajudar a traspasar-lo i salvaràs moltes vides.

Així ho va fer, recolzat amb una vara de fusta passava a la gent d'un cantó a l'altre. Un dia un nen li va demanar que l'ajudés a creuar. Quan estaven per la meitat, Reprob va notar que el nen pesava més i més. Estranyat, li va preguntar: com és que peses tant? Ell va respondre: perquè a les meves espatlles porto els pecats del món. Jo soc Jesús i perquè em creguis la vara que portes per creuar el riu florirà. I així va ser.

Després d'aquest fet va rebre el baptisme i va prendre per nom CRISTÒFOL (CRISTÓFORO) que vol dir el portador de Crist.

Des de llavors es va dedicar a cristianitzar i va fer nombrosos miracles. Va ser empresonat, torturat i decapitat per no renunciar a la seva fe.

Per haver portat el Nen Jesús se'l reconeix com el patró dels viatgers i dels conductors La seva festa és el 10 de juliol, dia en què es realitza la benedicció dels vehicles.

L'any 1969 el Papa Pau VI va ordenar revisar el calendari litúrgic per suprimir les festivitats dels sants de l'existència dels quals no hi hagués proves fidedignes. Junt amb St. Jordi i d'altres sants es va dictaminar, l'abril del mateix any, l'eliminació de Sant Cristòfol del santoral. Es va mantenir però el dret a la seva representació i veneració per raons històriques.

Foto de la pintura de Sant Cristòfol amb el Nen Jesús sobre les espatlles

II - HISTÒRIA DE LES PINTURES RETROBADES DE SANT CRISTÒFOL D'ANYÓS

- **PERIPLE I DESCRIPCIÓ DE LES PINTURES ROMÀNIQUES DEL SEGLE XII**

Al 1930, al retirar el retaule del segle XVI que s'havia col·locat per tancar l'hemicicle de l'absis foren descobertes unes pintures murals romàniques. L'any 1932 aquestes pintures van ser adquirides i arrancades per l'antiquari barceloní Josep Bardolet i Soler i posteriorment venudes a un antiquari madrileny de nom Apol·linar Sánchez Villalba. Les pintures van continuar el seu periple viatja'n als Estats Units; el Sr. Sánchez les va vendre al Sr. Arthur Byne, col·leccionista particular, i van ser exposades a la Brummer Gallery de Nova York.(3)

L'octubre del 1935 s'exhibiren al Brooklyn Museum i el juny del 1942 foren adquirides a la subhasta celebrada a la Panke Benet de Nova York pel baró Jean Germain Léon Cassel, jueu i col·leccionista belga exiliat als Estat Units.

A la mort del baró, el mural de Sant Cristòfol i algunes peces de la seva col·lecció van ser venudes a la subhasta celebrada a l'Hotel Drouot de París el 24 de març de 1955 i van ser novament adquirides, sense que se sabés qui va ser el seu comprador.

L'any 1973 tornen a ser subhastades al Palais Gallieron de Paris i les compren els actuals propietaris.

Tot i saber de la seva existència les pintures de Sant Cristòfol han estat en parador desconegut fins que l'any 2020, gràcies a un cop de sort la peça desapareguda va ser localitzada a França.

L'any en qüestió un historiador va fer una visita a una col·lecció privada d'art i va ser informat d'unes peces d'art catalanes que l'amo de la col·lecció no acabava d'ubicar. L'expert va fotografiar les peces i va passar les imatges als doctors Cristina Tarradelles i a Carles Mancho, dos historiadors catalans de la Universitat de Lleida i la Universitat de

Barcelona, respectivament que van poder identificar un dels murals com el de Sant Cristòfol d'Anyós.

D'aquesta forma tant rocambolesca va aparèixer aquesta peça d'art romànic andorrà a la qual se li havia perdut la pista des de feia dècades. La seva autenticació va esser possible gràcies a una fotografia en blanc i negre de l'any 1932 que es conserva a l'arxiu Mas (Barcelona).

Sobre l'estat del retaule, Mancho i Tarradelles van poder verificar, la seva autenticitat i el seu estat de conservació. El mural es trobava sobre un bastidor de fusta i, aparentment, no s'hi havia fet cap actuació des del moment de la seva extracció de l'absis de l'església. Això en part és una bona cosa, però també significa que no ha estat mai revisat per cap expert que pugui determinar si la peça necessita alguna restauració.

Segons les investigacions realitzades per Mancho i Tarradelles, en la subhasta de l'Hotel Drouot de 1955 el mural va ser adquirit per l'industrial xocolater Léon Salavin Els actuals propietaris, que desitgen quedar en l'anonimat li van comprar al 1973.(4)

3. Segons testimoni de Ch. R. Post *History of Spanish painting*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1938, vol. VII. pàg. 721-723).

4-<https://www.elpuntavuicat/cultura/article19-cultura/2364956-el-murald'anyos-es-a-frança.html>

El fragment descobert presenta tres personatges amb els caps nimbats, que figuraven al registre inferior del cos cilíndric de l'absis. Enmig hi ha representada la Mare de Déu, vestida amb una túnica de color clar, que li deixa veure les puntes dels peus, calçats. Damunt la túnica porta un mantell, de color fosc, a manera de casulla, el qual li cobreix el cap, on forma cinc curioses ondulacions, i pràcticament tot el cos. Aquest mantell, resolt amb multitud de plecs, amaga la mà esquerra, amb la qual sosté aixecat un calze, la seva mà dreta, estesa i amb els dits llargaruts i esvelts, mira endavant. La cara de Maria és ben dibuixada i amb els trets ben remarcats i el seu aspecte suggereix els models de les icones bizantines. La manera com ha estat representada la Mare de Déu és idèntica a la de Sant Romà de les Bons i la de Santa Coloma, ambdues al principat d'Andorra.

Maria és flanquejada per dos apòstols, identificats habitualment amb Sant Pere i Sant Pau, hipòtesi ben possible, però no pas demostrada, puix que les figures esmentades manquen d'atributs i tampoc no van acompanyades de les llegendes corresponents que les identifiquin. Aquests personatges, en bona lògica devien formar part d'una

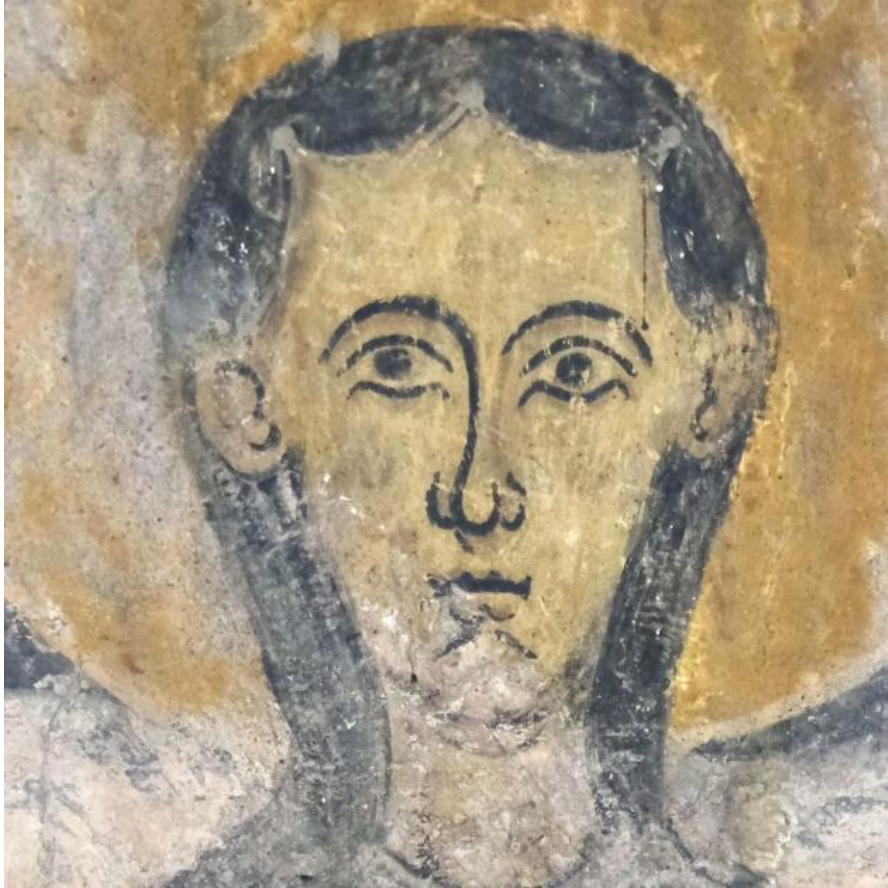
representació del col·legi apostòlic que devia ocupar tot l'hemicicle de l'absis, amb els personatges flanquejant la figura de Maria.

L'apòstol de mà dreta, identificat amb Sant Pau, representa una persona jove, vestida amb una túnica fosca que li arriba fins a mitja cama, damunt la qual hi ha un mantell de color clar, molt gran i amb les vores guarnides amb ratlles i un fris de punts, amb la mà esquerra sosté un rotlle, igual com el personatge que apareix a la decoració mural de Santa Coloma. *(Aquesta identificació és dubtosa. Normalment Sant Pau és representat amb una edat similar a Sant Pere, calb, amb una barba, i amb un llibre o una espasa. Un apòstol que sempre es representa jove i sense barba és Sant Joan).*

El de l'altre costat, identificat amb Sant Pere, amb el cap calb i amb barba i bigoti, suggereix una persona d'edat. Com l'anterior, també porta túnica, la qual no li arriba als peus, al damunt duu un mantell força gran, amb les vores molt guarnides i completament embolicat pel cos. A l'igual que Maria, els dos apòstols mostren la seva mà dreta, mentre l'esquerra, mutilada en tots dos, també era aixecada i mostrava un rotlle o objecte. Tal com ja hem apuntat, possiblement aquests personatges formaven part d'una filera que hi havia per l'hemicicle i que seguia una disposició molt semblant a la de Sant Romà de les Bons.

Aquests personatges, de mirada seriosa, de faccions rústegues i amb uns trets comuns (orelles com si fossin nanses, peus resolts força grollerament i separats, posició de les mans, mantells enormes, bon dibuix de les cares en comparació amb el poc encert obtingut en la resta del cos, traços segurs i uniformes, esquema idèntic en les cares, etc), amb la seva pobresa de dibuix i amb un colorit poc elegant, mostren l'esforç del seu autor per aproximar-se a l'estil elegant del Mestre d'Urgell. Les seves principals característiques evoquen clarament el caràcter de les pintures de Santa Coloma, de Sant Miquel d'Engolasters i de Sant Romà de les Bons. Això fa que calgui classificar aquest fragment dintre el cercle del Mestre de Santa Coloma i, com a conseqüència, tenint en compte l'època en la qual aquest pintor treballà a Andorra i l'acta de consagració de Sant Romà de les Bons (1164), cal datar-lo al tercer quart de segle XII. (5)

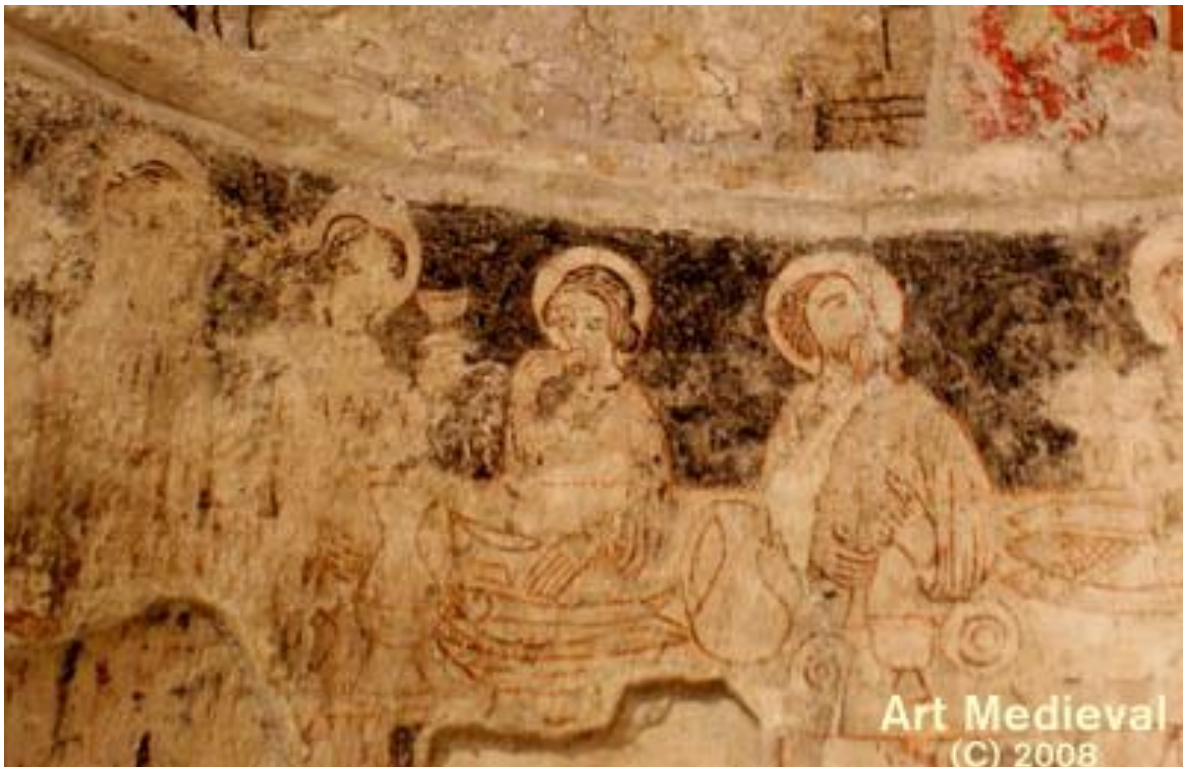
5-(<http://www.artmedieval.net/Andorra/Sant%20Cristofol%20Anyos.ht>)

Detall del cap de la Mare de Déu. Pintura mural de Sant Cristòfol

III – PINTURES MURALS QUE ES TROBEN ACTUALMENT A SANT CRISTÒFOL D'ANYÓS

- PINTURES MURALS D'ÉPOCA GÒTICA I RENAIXENTISTA

Representació del Sant Sopar

Al tambor absidial de l'església tenim la representació del Sant Sopar. Aquesta pintura mural d'època gòtica pot datar dels voltants del segle XIII, les figures no presenten les mateixes característiques d'execució que el fragment retrobat i aixó ens fan pensar que són més tardanes.

A la part superior de l'absis, a l'esquerra endevinem una figura que sembla ser el lleó alat, símbol de Sant Marc i algunes restes de pintura que podrien correspondre a la representació de les altres figures del tetramorf. Al centre, pràcticament esborrat, l'espai on es devia situar la pintura del Crist en Majestat.

Tot al tomb de l'arc de l'absis una cenefa bastant deteriorada sembla representar un seguit d'animals. Com podem apreciar en les fotografies l'estat de conservació de les pintures no és massa bó.

Representació del lleó alat de Sant Marc

Fotografia de la part superior de l'absis (autor: Fèlix Peix 1979 - Arxiu Nacional d'Andorra)

Fotografia de l'estat actual de l'absis de l'església de Sant Cristòfol d'Anyós.(6)

6– fotografies en color: [www.artmedieval](http://www.artmedieval.com)

- RETAULE MAJOR DE SANT CRISTÒFOL D'ANYÓS

“El retaule major situat, actualment a la paret sud de l’esglesiola de Sant Cristòfol d’Anyós ens pot semblar un conjunt no massa remarcable, sobretot si l’observem com una feina feta amb mitjans precaris per dos artesans de destresa molt limitada, amb traços ràpids i sumaris aplicant una capa de color molt lleugera. En canvi, si l’analitzem amb atenció descobrim una singularitat iconogràfica la riquesa del relat sobre la vida del sant que el converteix en una obra molt especial en el context de la pintura de l’època i en un dels espais andorrans amb més personalitat.”

“A més es tracta d’un retaule a propòsit del qual es pot determinar una hipòtesi d’autoria força ferma, vinculant-lo a la trajectòria del pintor Joan Monterde “de la vila d’Ax”. És un mestre documentat a Andorra entre 1522-1540, un contemporani doncs de Miquel Ramells i de Guiu de Borgonyó o de l’encara desconegut Joan Ramis. Sobretot en sabem que l’estiu de l’any 1522 “abitant a les Caldes”, va convenir la realització per una església no especificada d’un retaule “com aquell de sant Serni so és pintures armadures”. La pintura del porxo “així com aquell de la Cortinada” i l’obra del retaule de la Mare de Déu per a l’església de Meritxell, contractat el 18 d’agost del 1522 amb el sagristà del santuari per cinc ducats i mig de plata.

La segona dada és importantíssima perquè podria remetre (ara entrem en un terreny hipotètic) a una peça cremada durant l’incendi del santuari, però documentada fotogràficament. Si el retaule visible a la imatge fos el que va contractar Joan de Monterde el 1522, la qual cosa és ben probable des del punt de vista del llenguatge pictòric i de les morfologies ornamentals, estaríem davant de l’autor de Sant Cristòfol d’Anyós, ja que les semblances entre l’un i l’altre són clares malgrat els retocs estructurals i ornamentals que va patir el de Meritxell potser en el moment que deixà l’altar major per passar a una col·locació secundària.”

“Les dotze escenes de la vida del titular són l’element més preuat del retaule, el seu valor afegit, que és temàticament extraordinari, és un relat detallat de la vida, la predicació, el martiri i la mort del gegant cananeu Rèprobe, després batejat amb el nom de Cristòfol, que reconstruïm a mesura que anem baixant des de les pintures de la cimera fins a les del primer cos, i que anem llegint de dreta a esquerra del retaule (d’esquerra a dreta nostra). És un dels cicles iconogràfics més rics entre els dedicats al sant arreu d’Europa, i potser un cicle únic, ja que inclou escenes insòlites dedicades al coronament, la infància i la vida del sant. És difícil de trobar un relat iconogràfic tant complert com el de Sant Cristòfol d’Anyós.”

“A més de les enigmàtiques escenes sobre els orígens, s’hi representen les primeres trobades d’aquell sant que estava decidit a servir només al sobirà més poderós que existís, primer amb el rei cristià que Cristòfol va identificar com a tal fins que s’adonà que temia al dimoni i després, amb el mateix diable caracteritzat com a rei, amb el

descobriments que aquest també temia el senyor més poderós de tots, simbolitzat en la creu de pedra ubicada en una cruïlla de camins. Les històries consecutives del mateix nivell expliquen els episodis culminants de la llegenda, la travessia del perillós riu amb el nen Jesús a les espatlles i la conversió i instrucció de Cristòfol per obra de l'ermità Bábiles. Aleshores el sant ja duu la vara florida, el seu altre tribut identificador. Finalment, el primer pis del retaule mostra les històries de la predicació, captura i mort. Són els seus avatars a la ciutat de Samos i a la Lícia que acaben amb la seva decapitació després de l'episodi del martiri i el miracle de la sageta que en comptes de clavar-se-li es gira per ferir un dels seus botxins, en algunes versions de la llegenda el castigat és l'emperador Deci mateix. A més, no es té coneixement que a més de les històries indicades s'inclogui el relat del seu naixement, del seu abandonament en les aigües d'un riu i del seu rescat i alletament per part d'una cérvola." (7)

Fotografia del Retaule 1970-1980 (autor Josep Alsina Martí). Arxiu Nacional d'Andorra

(7)-(Bosch Balbona J. I Miralpeix i Vilamala F. (2017). *L'Art de l'època moderna a Andorra segles XVI – XVIII. Andorra la Vella - Govern d'Andorra* - pag. 91-94)

La nau fou ampliada i elevada al segle XVI. És en els murs de la nau que tenim unes pintures murals representant un Judici Final (al mur nord de l'església) i, a la dreta de

l'arc de triomf (arc que s'obre a l'absis) la representació d'un Sant Cristòfol gegantí (més amunt documentat) que podrien haver estat realitzades en el mateix moment o poc abans que el retaule de Joan de Monterde dedicat a Sant Cristòfol s'erigís rere la mesa d'altar pels volts del segon terç de segle.

La senzillesa amb què s'ha representat el cèlebre passatge evangèlic fa pensar que rere l'execució hi hagué la mà d'un artesà tan poc destre com poc exigents devien ser els seus clients (tenint en compte, però, que el conjunt fou restaurat per Manuel Humbert i Antonio Llopart sota l'assessorament de Rafael Benet i Cèsar Martinell). Una línia gruixuda de traç negre és suficient, per delimitar les figures esquemàtiques que es retallen sobre un fons neutre damunt del qual s'ordena la seqüència finalista: a baix els condemnats, patint tortures d'uns éssers diabòlics sorgits dels rics capitells de l'imaginari medieval; al centre, l'arcàngel Sant Miquel, degudament abillat amb l'armadura i amb les balances que determinen el pes dels pecats dels condemnats, i al registre superior, amb els sants i les santes envoltant-la, l'aparició del Salvador amb una curiosa representació dels impropis de la Passió. Al capdavant de tot el conjunt, com si es tractés d'una predel·la de retaules compartimentada, hi ha disposada una filera de sants i santes d'identificació difícil. Els colors plans, l'absència de cap intent d'estructuració anatòmica de la figura i la profunditat del paisatge suggerida en alçada, com si es tractés d'una estampa japonesa, determinen la mateixa mà en l'execució de Sant Cristòfol en l'altre costat de la nau.

No obstant això, no ens pot passar per alt un detall que afecta la cronologia plausible de les pintures. És un fet estrany que havent-hi un retaule amb una iconografia tant completa dedicada al sant, es torni a mostrar aquest amb una pintura mural. Aquesta raresa i el silenci dels arxius obliguen a deixar plantejada una hipòtesi : que en realitat la pintura mural fos per a resoldre provisionalment l'advocació de l'església mentre no es construís de manera definitiva el retaule renaixentista, tot just després de l'ampliació arquitectònica de l'edifici. (8)

(8) - Bosch Balbona J. I Miralpeix i Vilamala F. (2017) *L'Art de l'època Moderna a Andorra segles XVI–XVIII. Andorra la Vella – Govern d'Andorra*), pàg. 88 a 90.

Pintura mural del segle XVI situada a l'esquerra del tambor absidal.

IV - ALTRES OBRES CONSERVADES A L'ESGLÉSIA DE SANT CRISTÒFOL D'ANYÓS

Ens varen cridar molt l'atenció tota una sèrie d'objectes heteròclits i curiosos que no hem pogut trobar en cap altre lloc i que ens mostren la manera que anys enrere vivien els avantpassats de les nostres Valls.

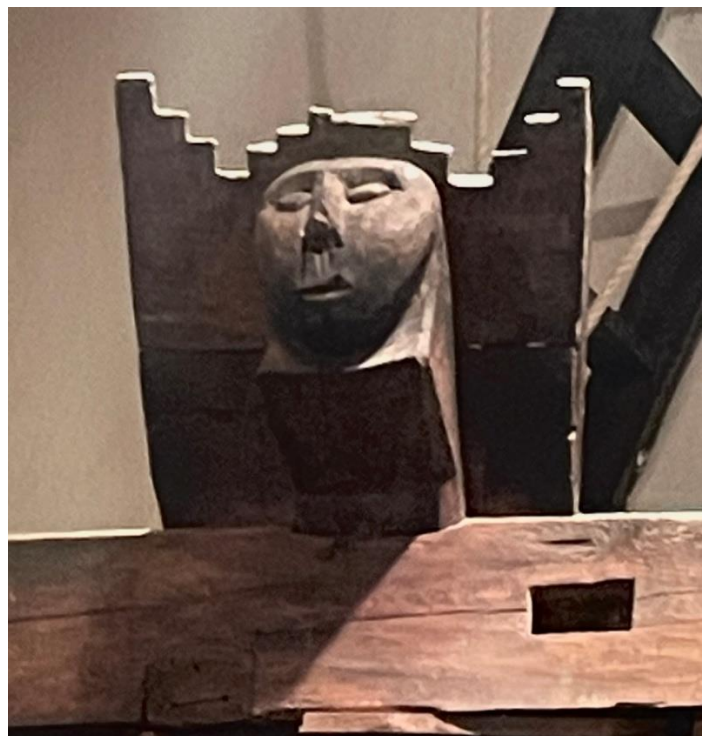
Bloc de granit tallat de forma irregular que encara conserva el pany i part de la tapa. Segons explicacions d'un habitant d'Anyós aquest bloc es una tina on antigament es conservava l'oli. Va ser donada a l'església per algú del poble per ser utilitzada com a pica baptismal.

Aquest objecte tant singular va cridar molt la nostra atenció. La mateixa persona que ens va acompanyar a visitar l'església ens va explicar la funció del mateix. Senzillament es tracte d'un confessionari portàtil confeccionat per un fidel devot que després de patir un accident no podia posar-se de genolls. El confessionari s'encaixava al braç del banc separant el penitent i el mossèn, el primer s'assenta al banc i el segon a una cadira.

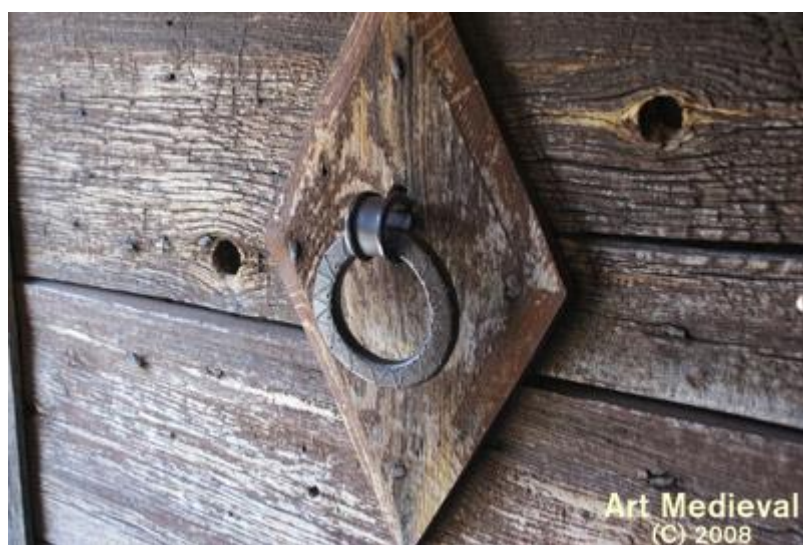
L'imatge correspon a la pica beneitera que es troba entrant a la dreta de la porta. Es un bloc de granit que s'integra perfectament amb l'estètica de l'església i pensem que és l'original datant de la construcció primerenca del temple.

Detall de la part externa del faristol situat a l'altell de l'església

Vista de l'absis i de l'altar des del faristol situat a l'altell de l'església

Detall de la porta d'entrada

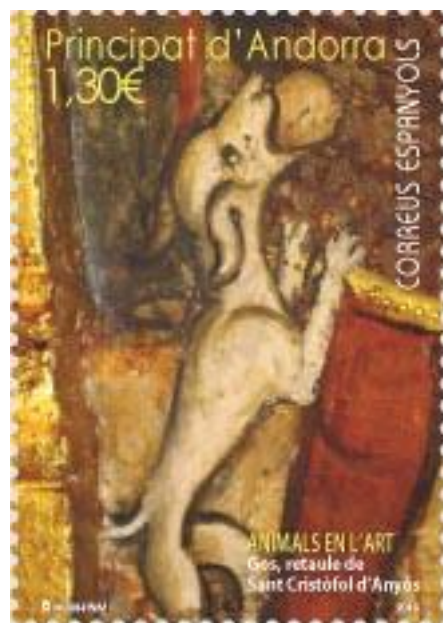
V - CONCLUSIÓ

L'església de Sant Cristòfol és una petita joia discreta i preciosa dintre de les innumerables representacions del romànic andorrà.

La seva autenticitat impressiona, al penetrar-hi retrocedeixes en el temps i et fa sentir com si fossis un d'aquells fidels devots i respectuosos, que venien a oir missa en temps remots.

La nostra recerca ha sigut llarga i enriquidora, tot i que no ha estat possible trobar documentació més extensa sobre la troballa de les pintures venudes al 1932, les visites a l'església, les converses amb persones d'Anyós, i les visites als arxius han estat molt interessants i pensem que bastant fructuoses. Si més no, ens han permès conèixer la història d'una de les esglésioles amb més encant de les nostres Valls.

Esperem que en un futur pròxim el Principat d'Andorra pugui recuperar aquestes obres perdudes durant dècades i que properament les puguem contemplar com ho farem amb les pintures de Sant Esteve d'Andorra la Vella.

Segell emès per correus espanyols sobre la sèrie "Animales en el Arte" del Principat d'Andorra que recull un detall del Retaule de Sant Cristòfol d'Anyós

Bibliografia

- 1- *Andorra. Monuments i paisatges* d'Albert i Jacqueline Puigoriol pàg.55) Editorial Banca Andorrana, tallers gràfics Soler (1967)
- 2- Informació obtinguda gràcies al Sr. Robert Liziarte
- 3-Testimoni de Ch. R. Post (1938) *A History of Spanish painting*, vol. VII. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, vol. VII, pàg. 721-723
- 4- Palau, Maria: "El mural d'Anyós és a França". A: El punt avui, 12 de desembre 2023
<https://www.elpuntavui.cat/cultura/article/19-cultura/2364956-el-mural-d-anyos-es-a-franca.html>
- 5 - Art medieval Romànic i gòtic.
<http://www.artmedieval.net/Andorra/Sant%20Cristofol%20Anyos.htm>)
- 6- Fotografies en color [www. Art medieval a Andorra](http://www.artmedieval.net/Andorra/Sant%20Cristofol%20Anyos.htm)
- 7- Boch Balbona J. I Miralpeix i Vilamala F. (2017) *L'Art de l'època Moderna a Andorra segles XVI i XVIII – Andorra la Vella – Govern d'Andorra*), pàg.91a 94
- 8 - Bosch Balbona J. I Miralpeix i Vilamala F. (2017) *L'Art de l'època Moderna a Andorra segles XVI –XVIII - Andorra la Vella – Govern d'Andorra*), pàg. 88 a 90